

УДК: 929: [377.8+378.4]. 316.4.0637(477.52+477.62)

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.7

**ВІДОМОСТІ ПРО ПЕДАГОГІЧНУ
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧИТЕЛІВ
НА ДОНБАСІ В ОСОБОВИХ І КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ
ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Едуард Семешин

незалежний дослідник

edvardhannover@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5022-203X>

Eduard Semeshin

Independent researcher

edvardhannover@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5022-203X>

Дослідження має на меті розглянути діяльність репресованих педагогів, в архівно-кримінальних справах яких містяться відомості про їх діяльність на Донбасі. Основною джерельною базою слугують архівно-кримінальні та особові справи, які зберігаються в державному архіві Сумської області. У статті здійснена спроба розкрити не лише педагогічну діяльність студентів і педагогів, але і їх участь у політичних кампаніях того часу (колективізації, розкуркулення). На матеріалах із архівно-кримінальних справ розкривається відношення репресованих педагогів до цих політичних заходів. Методологічною основою для дослідження слугують принципи історизму, об'єктивізму, поєднання системного та регіонального підходів, спрямованих на науково-критичний аналіз комплексу історичних джерел.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше автором для вивчення історії Донбасу в часи панування сталінського тоталітаризму були залучені архівно-кримінальні справи з державного архіву Сумської області. Автором вперше висвітлено долі декількох педагогів, репресованих на Сумщині, кримінальні справи котрих раніше не ставали предметом окремого дослідження. Отже, наявні архівно-кримінальні справи дають змогу простежити діяльність репресованих педагогів у політичних кампаніях тих років та їх політичні настрої на початку 1930-х рр. Аналіз протоколів допитів обвинувачень вказує на шаблонність і часто цілковиту абсурдність звинувачень. Також у наявних справах містяться відомості про неправильні методи ведення слідства. Особові та архівно-кримінальні справи взаємодоповнюють наявні біографічні відомості і можуть бути використані для подальшої науково-пошукової роботи і для спеціальних генеалогічних досліджень.

Ключові слова: *сталінські репресії, архівно-кримінальна справа, особова справа, педагоги, студенти, Донеччина, Сумщина.*

The study aims to examine the fate of repressed teachers whose archival and criminal files contain information about their activities in Donbas. The main source base is archival, criminal, and personal files stored in the State Archives of Sumy Oblast. The article attempts

to reveal not only the pedagogical activities of students and teachers, but also their participation in political campaigns of the time (collectivization, dekulakization). The materials from archival and criminal cases reveal the attitude of repressed teachers to these political events. The methodological basis for the study is the principles of historicism, objectivism, a combination of systemic and regional approaches aimed at scientific and critical analysis of a set of historical sources.

The scientific novelty is that for the first time the author used archival and criminal cases from the State Archives of Sumy region to study the history of Donbas during the reign of Stalinist totalitarianism. Also, the author for the first time highlights the fate of several teachers repressed in the Sumy region, whose criminal cases have not previously been the subject of a separate study. Thus, the available archival and criminal cases allow us to trace the activities of repressed teachers in the political campaigns of those years and their political sentiments in the early 1930s. The analysis of the interrogation protocols of the prosecution indicates the pattern and often complete absurdity of the accusations. The available cases also contain information about improper methods of investigation. Personal and archival criminal files complement the available biographical information and can be used for further research and special genealogical studies.

Keywords: Stalinist repressions, archival and criminal file, personal file, teachers, students, Donetsk region, Sumy region.

Вільний доступ до архівно-кримінальних справ педагогів, репресованих радянською владою в 1930-х рр., розширив можливості науковців у вивченні їх діяльності. Однак однією з проблем дослідження є те, що частина педагогів, діяльність яких у значний проміжок часу була пов'язана з Донбасом, остерегаючись політичних переслідувань (або ж з інших причин), виїхала в інші області України або навіть в інші республіки. І саме на новому місці проживання вони були репресовані (у межах цього дослідження – на території Сумської області). Дослідження таких справ стає додатковим джерелом із вивчення політичних репресій на Донбасі.

Темі сталінських репресій на Донбасі присвячені наукові дослідження З. Лихолобової, Р. Подкура¹ та ін. У монографії В. Марочка та Г. Хіллінга² висвітлені політичні репресії проти педагогів України в 1930-х рр. У дослідженні В. Крижанівського, яке присвячене професорсько-викладацькому складу Глухівського вчительського інституту / педінституту, наводяться біографії педагогів, котрі деякий час працювали на Донбасі³. Біографічні відомості про репресова-

¹ Лихолобова, З. (2007). «Великий терор» 1937–1938 років у Донбасі: втрати інтелігенції. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 16, 466–480; Подкур, Р. Ю. (2016). *«Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі*. Київ: Інститут історії України НАН України.

² Марочко, В., Хіллінг, Г. (2003). *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)*. Київ: Наук. світ.

³ Крижанівський, В. М. (2018). Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*, 6, 112–147.

них осіб містяться в довіднику «Реабілітовані історією», який значною мірою полегшує пошук репресованих осіб¹.

У процесі науково-пошукової роботи автора впродовж 2018–2021 рр. було опрацьовано декілька тисяч справ у державному архіві Сумської області (ДАСО), включно з понад 200 архівно-кримінальних справ, здебільшого репресованих студентів і педагогів навчальних закладів Сумщини. Відомості про діяльність педагогів на Донбасі містяться в архівно-кримінальних справах (ф. р-7641) і в особових справах студентів та викладачів Сумського педінституту (ф. р-2817). Додаткову групу джерел становлять особові справи педагогів із Центрального архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). В процесі дослідницької роботи для полегшення опрацювання великої кількості джерел автором була створена спеціальна база даних, яка наразі налічує понад 6 тис. осіб.

Відповідно до теми дослідження можна виділити три основні групи педагогів, які працювали на Донбасі: 1) уродженці, котрі в подальшому виїхали на Сумщину 2) особи, які виїхали на Донбас для заробітку або з метою уникнення політичних переслідувань (особливо на початку 1930-х рр.); 3) випускники навчальних закладів, котрі були відряджені на вчительську роботу на Донбас.

В особових справах студентів Сумського педінституту згадуються відомості про їх вчительську роботу на Донбасі. Так, студент Петро Іванович Пустовар, який народився 23 серпня 1910 р. в с. Славгороді Краснопільського району, пише в автобіографії, що в 1929 р. виїхав на роботу на Донбас і працював на заводі в м. Красногорівці Сталінського (нині Донецького) р-ну. Там же у 1930–1931 рр. навчався на вечірньому робітничому факультеті. Після його закінчення був направлений на 4-місячні педагогічні курси м. Сталіна. Після їх закінчення Сталінським РВНО направлений вчителем у Старомихайлівську школу, де працював із 1931 до 1935 р., а потім був переведений на педагогічну роботу у Краснопільський р-н на Сумщині².

Студент-заочник фізико-математичного факультету Іван Іванович Крамінський, який народився 21 березня 1900 р. в с. Великому Бобрику Краснопільського р-ну (нині Сумська обл.), із лютого 1931 р. до січня 1933 р. працював на Донбасі спочатку в місцевому радіоуправлінні, а потім у тресті «Артемвугілля». Захворів і виїхав у Харків на лікування, де йому у вересні 1933 р. зробили операцію на шлунку. Після операції здоров'я не покращилося. У вересні 1934 р. він звернувся до Краснопільського РВНО і одержав призначення на посаду вчителя математики та фізики в школі³.

---

¹ Реабілітовані історією (2005). У 27 т. Донецька обл. Кн. 2. Донецьк, КП «Регіон».

² Державний архів Сумської області (ДАСО), ф. р-2817, оп. 2, спр. 1565, арк. 2.

³ Там само, спр. 372, арк. 3.

Студент-заочник історичного факультету Сумського педінституту Мотель Меєрович Нестеровський, який народився 1906 р. в с. Ново-Гудівці тодішнього Цебриківського р-ну Одеської обл., після закінчення педагогічних курсів у січні 1933 р. був направлений для педагогічної роботи в тодішній Георгіївський р-н Донецької області, де працював до 1938 р.¹.

Студент Іван Трохимович Левченко, який народився 28 серпня 1912 р. в с. Нових Млинах на Чернігівщині, був направлений на постійну педагогічну роботу в індустріальний робітфак у м. Сталіні².

Студент Павло Федорович Щербін, який народився в 1912 р. в м. Горлівці на Донеччині. Його батько до 1934 р. працював на Донбасі, а потім виїхав у м. Миколаїв. П. Щербін переїхав разом з матір'ю і працював вчителем на Сумщині³.

В автобіографіях деяких викладачів Сумського інституту соціального виховання / педінституту містяться відомості про їх педагогічну діяльність на Донеччині в попередні роки. Так, Юхим Якович Сапожніков, 1897 р. н., у другій половині 1920-х рр. працював у Донецькому гірничому і Донецькому металургійному інститутах, а з 1 жовтня 1930 р. був призначений на посаду виконувача обов'язків професора історії Всесвіту в Сумський ІСВ⁴.

Іван Федорович Вировець, який народився 18 червня 1907 р. в с. Іскрисківщині Білопільського району на Сумщині, пише, що в 1926–1928 рр. працював секретарем адміністративного відділу РПК та в інших радянських установах у м. Микитівці на Донбасі, а в 1928–1929 рр. інструктором сільських кореспондентів у редакції газети «Кочегарня» в м. Артемівську (колишня назва м. Бахмута Донецької обл.), в березні–листопаді 1929 р. – завідувачем книжкового відділу у книгарні м. Горлівки і, за сумісництвом, викладачем історії України на державних курсах українознавства ВНО там же, з 1 до 15 листопада 1929 р. інспектором державних курсів українознавства РВК в м. Горлівці. У період із 15 листопада 1929 р. до 16 жовтня 1930 р. проходив службу в армії (24-й гарматний полк у м. Вінниці), із 24 жовтня 1930 р. до 1 жовтня 1932 р. – викладачем історії на робітфаках і завідувачем бібліотеки в Сумському ІСВ, із 15 січня до 1 липня 1933 р. – доцентом діамату в Українському інституті будівельних матеріалів у м. Миргороді⁵. Далі знову працював у Сумському педінституті; звільнений у зв'язку з розформуванням історичного відділу⁶. У травні 1934 р. він згадується як вчитель школи № 6 в м. Сумах⁷, а в травні 1938 р. як вчитель географії в

---

¹ ДАСО, ф. р-2817, оп. 2, спр. 1531, арк. 2зв.

² Там само, спр. 1504, арк. 2, 2зв.

³ Там само, спр. 1602, арк. 2, 2зв.

⁴ Там само, оп. 1, спр. 232, арк. 226, 231.

⁵ Там само, арк. 102.

⁶ Там само, спр. 237, арк. 24 зв., 25.

⁷ Піднести якість навчання (1934). *Більшовицька зброя*, 117, 23 травня.

Сумській школі № 5¹. Завдяки студентським спискам вдалося встановити, що І. Ф. Вировець у 1936–1937 рр. став студентом Сумського педінституту². В архівних фондах зберігається також його особова справа вже як студента, але ознайомитися з нею автору наразі не вдалося³.

У свідченнях К. Кухаренка в справі репресованого вчителя школи № 6 м. Суми О. Красикова згадується, що обвинувачений влаштувався на роботу завідувача школи в с. Улянівці на Сумщині за сприяння інспектора народної освіти С. Лук'янова. Потім, завдяки останньому, перейшов працювати в м. Суми⁴. Із особової справи Сергія Онуфрієвича Лук'янова відомо, що він народився 1884 р. в с. Річках тодішньої Сумської округи. У 1901 р. закінчив вчительську школу і працював на педагогічній роботі в с. Річках і Павлівці. В 1906 р. був заарештований за участь у революційних подіях. Його батьки померли в 1910 і 1914 рр. Із 8 травня 1916 р. С. О. Лук'янов перебував на військовій службі, а в 1917 р. закінчив військову школу. Після демобілізації з 9 січня 1918 р. до 21 липня 1919 р. вчителював у с. Бездрику, а потім був мобілізований до Червоної армії. Із 21 липня 1921 р. до 8 вересня 1924 р. вчителював в с. Бездрику і Верхній Сироватці, а з 8 вересня 1924 р. працював інспектор сумського соцвиху. Із 27 липня 1925 р. – кандидат КП(б)У⁵. 11 березня 1935 р., проживаючи в Донецькій обл., був заарештований і засуджений до 3 років таборів⁶, а в лютому 1938 р. – до розстрілу⁷.

В особовій справі Костянтина Лазаровича Кухаренка згадується, що з березня 1921 р. він працював старшим помічником 4-го штабу дивізії військ ВЧК, яка дислокувалася в м. Бахмуті Донецької губернії. За його словами, її завданням була *«ліквідація бандитизму в Донбасі»*, а сам К. Л. Кухаренко, *«керуючи в запасній дивізії оперативним відділом, як старший помічник 4-го штабу дивізії, був нагороджений годинником за ліквідацію дивізії банд Каменюка»*⁸, а у вересні 1921 р. був переведений до Харкова на посаду начальника оперативного відділу штабу військ ВЧК, де й був до демобілізації у квітні 1922 р. Із лютого 1933 р. К. Кухаренко перебував на посаді молодшого інспектора соцвиху Сумнаросвіти, а постановою секретаріату Сумського МПК від 24 серпня 1933 р. був

---

¹ Кедров С. (1938). На іспитах в 5 школі. *Більшовицька зброя*, 121, 29 травня.

² ДАСО, ф. р-2817, оп. 1, спр. 268.

³ Там само, оп. 2, спр. 929.

⁴ Там само, ф. р-7641, оп. 1, спр. 969, арк. 10, 20зв.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 166, оп. 12, спр. 4485, арк. 1, 1зв., 2.

⁶ *Реабілітовані історією. Донецька область* (2008). Кн. 5. Донецьк: Видавництво КП «Регіон» – СПД «Бледнов», 252.

⁷ Список жертв. URL: <https://lists.memo.ru/d20/f411.htm> (дата звернення: 29.09.2024).

⁸ Очевидно, йдеться про отамана Івана Каменюка, ватажка повстанського загону на Старобільщині.

затверджений на посаду завідувача школи № 3 м. Сумах¹. 8 квітня 1938 р. К. Кухаренко був заарештований як учасник антирадянської організації і засуджений до розстрілу².

У процесі науково-пошукової роботи вдалося виявити особові справи педагогів з інших українських областей, котрі були відряджені до роботи на Донеччину і там були репресовані. Так, Андрій Захарович Бандурівський народився 2 вересня 1893 р. в с. Троїцькому на Одещині. Після закінчення в 1905 р. однокласної сільської школи працював у сім'ї батька, котрий займався хліборобством. У 1914 р. призваний до армії, служив у Ленінградському гарматному управлінні. Як він пише, *«маючи вільний час й безмірне бажання до науки»*, протягом трьох років склав іспити на атестат зрілості та на сільського вчителя, а в 1918 р. вступив до Новоросійського університету – спершу на юридичний факультет, а потім перевівся на історико-філологічний, де прослухав 3 курси. З його слів: *«тодішні політично-громадські обставини диктували інше, і в 1919 р. в травні м-ці я поступив до КП(б)У. Працюю одночасно в університеті і в червоній армії на різних посадах по культосвіті. Пізніше революційні обставини вимагали іншого, прийшлося зовсім кинути Університет і відправитися на польський фронт в Галіцію. Після миру з поляками мене було демобілізовано і я вступив для продовження освіти до Уманського агротехнікуму на хліборобський факультет, де з 1920 до 1923 р. займався вивченням біології та селекційної справи кукурудзи. Водночас був лектором на Уманських політичних курсах, по педагогічних дисциплінах, а пізніше завідував Уманськими вищими 3-х річними педагогічними курсами та лектором психології, педології та педагогічних систем»*³. Відповідно до його трудового списку, він перебував на посаді завідувача і викладача педагогічних курсів у м. Умані з 1 червня 1922 р. до 31 липня 1924 р., з 1 серпня 1924 р. до 14 липня 1925 р. – викладачем і завідувачем Корсунських 3-х річних педагогічних курсів⁴. У 1925–1926 рр. працював старшим інспектором педагогічної освіти при Наркомосі України (м. Харків).⁵ Із 1 вересня 1925 р. працював лектором класової боротьби при Харківському інституті народної освіти. Навчався в аспірантурі при Харківському інституті народної освіти⁶. На момент арешту 29 червня 1938 р. А. Бандурівський перебував на посаді завідувача обл-оздороввідділу в м. Сталіні (Донецьк). Як учасник антирадянської організації, був засуджений до розстрілу⁷. Як зазначила З. Лихолобова, він був змушений

¹ ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 4065, арк. 3зв.; ДАСО, ф. п-1, оп. 1, спр. 26, арк. 389.

² ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 531, арк. 8.

³ ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 4580, арк. 14.

⁴ Там само, арк. 13, 13зв.

⁵ Там само, оп. 12, спр. 324, арк. 3, 5.

⁶ Там само, арк. 14.

⁷ Реабілітовані історією. Донецька обл. Кн. 2, 63.

визнати свою участь у «Донецькому обласному право-троцькістському центрі», що нібито «діяв спільно з “Українською обласною буржуазно-націоналістичною організацією”, за її дорученням проводив шкідницьку діяльність, спрямовану на поширення інфекційних захворювань серед населення та збільшення смертності, особливо серед дітей»¹.

Вивчення матеріалів архівно-кримінальних справ репресованих педагогів дає змогу детально розкрити причини їх арештів та абсурдність звинувачень. Показово, що одним із пунктів звинувачень репресованих педагогів була нібито примусова українізація, хоча в дійсності вони лише виконували настанови партії. Вивчення біографічних матеріалів і діяльності цих педагогів свідчить про те, що багато з них мали комуністичні погляди і були радянськими активістами.

Так, Самійло Петрович Бондаренко, який народився 1875 р. в с. Малій Кошелівці Ніжинського району Чернігівської області, на момент арешту 27 вересня 1937 р. – пенсіонер, проживав у м. Середині-Буді на Сумщині. Трійкою при управлінні НКВС Чернігівської області. 13 листопада 1937 р. за антирадянську агітацію проти колгоспного будівництва був засуджений до 10 років таборів. Із довідки, наявної у справі, видно, що С. Бондаренко в 1935 р. був знятий із посади інструктора РВНО в м. Середині-Буді як учасник «контрреволюційної організації СВУ і в останній час він себе проявляє в контрреволюційно націоналістичному українському дусі»².

Матеріали справи ґрунтуються в основному на зізнанні обвинуваченого С. Бондаренка. Відповідно до протоколу допиту від 4 жовтня 1937 р. обвинувачений показав, що в 1930 р., як член «контрреволюційної організації» в Києві, він, за дорученням її керівників, Янушевської і Шевчука, був відряджений для роботи в Донецьку область, щоб «повести там свою роботу так, щоб народ зрозумів, до чого їх ведуть комуністична партія і радянська влада». С. Бондаренко виїхав у с. Бирюкове Ровенського р-ну Донецької (нині Луганської) обл., де влаштувався працювати вчителем і проявив себе активістом села. Зокрема, він активно включився в громадську роботу (колективізація, хлібозаготівлі) і нібито «почав проводити контрреволюційну діяльність, направлену на озлоблення селян проти радянської влади». Він нібито під виглядом допомоги сільраді, більше всього «тиснув на неплатників із бідняків і середняків, наполягаючи перед сільрадою про вжиття щодо них репресивних заходів». А вчителю Горбу він дав розпорядження бити колгоспників, внаслідок чого згаданий педагог опинився під судом³.

---

¹ Лихолобова, 476.

² ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 253, арк. 11.

³ Там само, арк. 20–27.

У 1931 р. С. Бондаренко повернувся до м. Києва, щоб відзвітувати перед керівником київської націоналістичної організації Янушевською. А після повернення в с. Бирюкове С. Бондаренко нібито почав виконувати розпорядження Янушевської, а саме: 1) під час поширення позики серед селянства він насильно вкладав її в руки селян і ці облигації вважалися прийнятими. А тим, хто відмовлявся, він загрожував розкуркуленням і судом; 2) багаторазові виклики селян у комісію з виконання хлібозаготівлі, навіть тих, хто вже виконав свої плани хлібоздачі. За визнанням С. Бондаренка, він *«змушував їх вдруге здавати хліб, а якщо вони відмовлялися, направляв людей проводити обшуки і беззаперечне вилучення»*. У 1932 р. С. Бондаренка перейшов на роботу інструктором-методистом у Ровенецький РВНО. На цю посаду він був призначений за сприяння секретаря райкому спілки «Робос» Сергія Петровича Мороза, котрий часто приїжджав у с. Бирюкове і був *«в курсі моїх контрреволюційних дій»*. Далі вони зблизилися, і обвинувачений неодноразово бував у с. Рафаїлівці в гостях у батька С. Мороза, де неодноразово збиралися інструктор районного ВНО Кирило Якимович Луценко, Петро Євдокимович Мороз та інші. На таких зібраннях *«критикували заходи радянської влади, говорячи, що влада грабує селянство і веде його до рабства, і що тепер зручний момент позбавитися від радянської влади. З цією ціллю потрібно більше озлобити селянство на владу»*. Після того, як С. Мороз переконався, що С. Бондаренко розділяє його погляди, він почав давати йому доручення їздити в колгоспи і добиватися засипки вчительських фондів на 100 % незалежно від наявності зерна з метою провокування незадоволення колгоспників. Виконання цього розпорядження викликало протести колгоспників у с. Великих Каменьках. За свідченнями С. Бондаренка, до контрреволюційної організації нібито входили: 1) Сергій Петрович Мороз, походив із куркульської сім'ї Подольської губернії, в 1933 р. був засуджений за участь у контрреволюційній організації на 10 років таборів; 2) Петро Євдокимович Мороз, розкуркулений; 3) Кирило Якимович Луценко, син сторожа; 4) Андрій Тихонович Камінський (обвинуваченому було невідомо, чи був він членом контрреволюційної організації, але його сестра Ніна висловлювала *«націоналістичні погляди»*); 5) Іван Іванович Мазур, директор десятилітки; 6) Анатолій Топоровський; 7) Юрій Захарович Шевченко, вчитель, антисеміт¹.

Під час допиту 19 жовтня 1937 р. С. Бондаренко свідчив, що Ю. Шевченко в 1930 р. працював вчителем в с. Бирюкове Ровенецького району, був комсомольцем і брав участь у виконанні громадсько-політичної роботи. Ю. Шевченко нібито *«дуже грубо поводився із селянами, навмисне проводив у селян повальні пошуки, головним чином у тих селян, котрі виконали своє завдання по хлібоза-*

---

¹ ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 253, арк. 20–27.

готівлі, то він, не дивлячись на це, все, що знаходив, все забирав, залишаючи селян повністю без хліба». До того ж при учнях він часто вживав слова «жид», «жидівська морда». Це був його улюблений вислів, яким він називав учнів, коли на них злився. Жоден із учнів не був євреєм. За такі висловлювання Ю. Шевченко був виключений із комсомолу. Загалом протокол допиту від 19 жовтня 1937 р. практично не доповнює попередніх свідчень. Обвинувачений лише сказав, що Анатолій Топоровський працював у редакції районної газети «Вперед». Після того, як у 1933 р. С. Бондаренко переїхав у м. Середино-Буду, ніякої контрреволюційної роботи не проводив. Після арешту в Ровеньках С. Мороза обвинувачений боявся, що його також заарештують¹.

Окрім свідчень самого обвинуваченого С. Бондаренка, в його справі проходять декілька свідків. Свідок Іван Іванович Грудзенко, 1894 р. н., уродженець Віленського уїзду Віленської губернії (нині Білорусь), на момент свідчень 8 жовтня 1937 р. проживав в с. Чернацькому Середино-Будського району, де працював вчителем у школі. У складі сім'ї – дружина Клавдія Дмитрівна, 40 р., вчителька, племінник Микола Васильович Баранович, 18 років, студент технікуму. У 1927 р. був судимий за грубе поводження із учнями. У своїх свідченнях І. Грудзенко показав, що від М. Сапіна чув, що С. Бондаренко намагався завербувати того в контрреволюційну організацію. Про це свідок дізнався від М. Сапіна в той час, коли С. Бондаренка звільнили в 1935 р. з роботи за участь у минулому в «СВУ» і як націоналіста. І. Грудзенко також показав, що особисто про контрреволюційну діяльність обвинуваченого нічого не знає². І. Грудзенко був заарештований 2 жовтня 1937 р. (ще до того, як давав свідчення у справі С. Бондаренка) і в грудні того самого року був засуджений до 10 років таборів за поширення антирадянської пропаганди³.

Свідок Микола Михайлович Сапін, 1891 р. н., уродженець і житель с. Ромашкова Середино-Будського району, у свідченнях від 3 листопада 1937 р. підтвердив, що обвинувачений С. Бондаренко намагався завербувати його в антирадянську організацію. Для цього в 1928 р. або 1929 р. С. Бондаренко, зустрівшись зі свідком, завів розмову на тему, як проходить українізація в школах. Після того, як М. Сапін поскаржився на об'єктивні складнощі у викладанні української мови і літератури, С. Бондаренко йому нібито сказав, що необхідно працювати «для відродження країни». Приблизно в 1930 р. свідок чув розмови, що С. Бондаренко був відряджений для роботи на Донбас як ударник і хороший вчитель. Після цього тривалий час вони не зустрічалися. У 1934 р. С. Бондарен-

¹ ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 253, арк. 43–45.

² Там само, арк. 52, 52зв, 54, 55.

³ Реабілітовані історією. Сумська область (2015). Кн. 3. Ч. 1. Суми: Редакційно-видавнича група, 425.

ко хотів влаштувати М. Сапіна викладачем української мови на вчительських курсах, але свідок відмовився від такої пропозиції. З усього цього М. Сапін запідозрив, що С. Бондаренко – український націоналіст і контрреволюціонер, котрий хоче втягнути його в цю справу. У кінці своїх свідчень М. Сапін згадав про розмову із І. Грудзенком¹. У справі міститься протокол очної ставки між обвинуваченим С. Бондаренком і свідком М. Сапіним. Відповідно до протоколу, С. Бондаренко заперечував свідчення М. Сапіна про те, що він вербував його в контрреволюційну організацію, тоді як М. Сапін наполягав на своїх попередніх словах².

Олексій Тимофійович Мільченко, який народився 22 лютого 1889 р. в м. Середині-Буді, закінчив Глухівський вчительський інститут і на момент свідчень 5 листопада 1937 р. працював учителем в м. Середині-Буді. У складі його сім'ї – дружина Марія Олександрівна, 1900 р. н., і син Володимир, 12 р.³ Свідок вказав, що нібито в 1923 р. у приватній розмові з ним С. Бондаренко говорив про те, що освічені люди йдуть у священники української автокефальної церкви. О. Мільченко *«виразив здивування в тому сенсі, що ці люди в силу своєї освіти знають, що церкви – це осередок мракобісся і що не може бути, щоб люди вірили у всю цю релігійну маячню»*. Після цього, за словами свідка, С. Бондаренко став переконувати його в необхідності національного об'єднання української маси довкола певного центру і що таким центром має стати автокефальна церква. До того ж, за словами О. Мільченка, обвинувачений та його дружина завжди висловлювалися проти різноманітних заходів радянської влади. А коли почалися політичні викриття у справі СБУ, то дружина обвинуваченого Анастасія Миколаївна нібито висловлювала занепокоєння, чи не втягнули С. Бондаренка в цю справу. До того ж дружина обвинуваченого була донькою царського чиновника. Її батько одружився з донькою великого куркуля і мав великий маєток біля м. Глухова. Посилаючись на слова обвинуваченого, свідок стверджував, що С. Бондаренко навчався разом із П. Любченком, колишнім головою раднаркому УРСР⁴.

Уже перебуваючи в ув'язненні, С. Бондаренко звернувся зі скаргою до президії Верховної ради СРСР. У листі він писав про свою автобіографію, обставини арешту і слідство, яке велось незаконними методами. Відповідно до документа, С. Бондаренко, рано втративши батьків, виховувався в Чернігівському земському сиротинському будинку, а потім у Чернігівській фельдшерській земській школі. Після її закінчення протягом шести років працював фельдшером у м. Конотопі, у низці сіл тодішнього Чернігівського уїзду та в м. Чернігові. Само-

---

¹ ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 253, арк. 57.

² Там само, арк. 61.

³ ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 253, арк. 58.

⁴ Там само, арк. 59.

стійно підготувавшись, 1899 р. вступив до Глухівського вчительського інституту стипендіатом і закінчив його в 1902 р. Із 1902 до 1935 р. С. Бондаренко працював педагогом. Також він згадує і про свою діяльність, як, наприклад, участь у юнацькому віці в революційному гуртку самоосвіти і контакти з іншими революціонерами, зокрема з Петербурзького революційного гуртка. У 1905 р. він переїхав до м. Києва, де мав явочну квартиру, в якій зберігалися прокламації та бомби. Був делегатом революційних з'їздів. У 1925 р. був делегатом Всеукраїнського вчительського з'їзду в м. Харкові, в 1926 р. – делегатом ІХ з'їзду рад Київського округу, в 1926–1927 рр. – членом Київської міської ради. На Донбасі в с. Бірюковому Ровенецького району Донецької області був головою СВБ, і, з його слів, саме *«завдяки моїй роботі, зняті церковні дзвони і закрита церква»*. Також був головою лекційного бюро при сільбуді і займався організацією різноманітних лекцій і спектаклів. 27 вересня 1937 р. в нього провели обшук, а його самого заарештували. Через два дні його викликали на перший допит, який тривав з 19.00 29 вересня до 17.00 1 жовтня, тобто 46 годин. Потім з 21.00 до 5.00 2 жовтня був другий допит, а з 9.00 до 17.00 2 жовтня – третій допит. Загалом до 6 жовтня включно, з невеликими перервами, він перебував на допитах співробітників НКВС. У процесі цих допитів йому практично не давали спати (лише в ніч із 3 на 4 жовтня дали поспати приблизно 3–4 години). Лише після таких інтенсивних допитів він зізнався у *«всілякій маячні»*. За словами ув'язненого, *«коли говорив, що знав, мені вказували, що це не так і говорили: “Пригадуєте, ви якось говорили ось так”. Мені залишалося сказати, що я і це говорив, хоча після того, як мені дали передишку, я з великим жахом розібрався у всьому і побачив, що оббрехав себе, оббрехав інших. Я пізніше сказав про це слідчому. Він мене уважно вислухав і сказав: “Що написано пером, то не відрубати й сокирою”*. Після цього в мене залишилася надія лише на суд, де я вирішив розповісти всю правду про допит, де мої свідки, яких я пропонував викликати, і брехню даних мною свідчень, і правду про мою роботу взагалі, оскільки слідчий про правду говорив: *“це поезія, а ось ви розкажіть про вашу контрреволюційну роботу”*, тобто вів слідство одностороннє.

Зараз у моєму формулярі обвинувачення проти мене сформовано так: *“Антирадянська к. р. агітація”*. [...]. Перше обвинувачення – *“я націоналіст”*. *Я українець за походженням, прожив все життя на Україні, люблю українську мову, пісні, музику і тільки. Але це ще не націоналізм. Що стосується політичного устрою, то це мене ніколи не цікавило і над всякими “самостійниками” [я] завжди сміявся. Радянська влада дала мені значно більше, чим я сам хотів. Що ж мені ще хотіти?*

Друге обвинувачення було пред'явлене на слідстві в тому, що я член СВУ. Ніколи не був членом цієї ганебної організації і дізнався про неї лише з газет, коли був оприлюднений обвинувальний акт. Звідки ж ці обвинувачування? Точ-

ного джерела я не знаю, але з великою ймовірністю припускаю, що справа виглядає так. Коли я був інструктором-методистом у Середино-Будському районі (Чернігівської обл.), я, обслідуючи по завданню РВНО Рожковичицьку школу, виявив там безгосподарність і навіть розкрадання». Далі, за словами ув'язненого, від в. о. завідувача школи він дізнався, що «це розбазарено під час канікул зав. школою Яковенко». Як зазначається в листі, «коли Яковенко приїжджав за речами, йому стало відомо про моє розпорядження і він, будучи у вчителя С.-Будської школи О. Т. Мільченка, дожарюючи останніх кроликів, яких він забрав у школі, став говорити: “ви в хороших стосунках з Бондаренком, але бережіться, він член СВУ”». Ось, на мою думку, джерело всіх моїх бід. На початку 1935 р., коли слух поширився, мене як причетного до процесу СВУ знімають з роботи (дивіться «Більшовик» від II/II 1935 р. – чернігівська газета). Обвинувачення це я оскаржував, і постановою Чернігівського обкому спілки неповної і середньої школи від 21 травня 1935 р. вийшла постанова, в якій сказано, що за наявними в обкомі даними обвинувачення не доведене¹. Як видно з раніше наведених матеріалів, саме О. Мільченко давав свідчення про антирадянську агітацію обвинуваченого С. Бондаренка.

14 вересня 1939 р. були повторно допитані свідки М. Сапін і О. Мільченко, котрі підтвердили свої попередні свідчення, що відіграли вирішальну роль під час проведення додаткового слідства. Жодних інших осіб для свідчень не викликали. У постанові від 20 вересня 1939 р. зазначається, що у слідчій справі достатньо матеріалів, які характеризують всебічну діяльність С. Бондаренка. Ув'язнений, як видно з його заяви, вважав, що відбував покарання винятково за те, що було описано в його особистих свідченнях, водночас у справі були наявні показання свідків, які були відомі обвинуваченому і викривали його в проведенні контрреволюційної діяльності. В іншій постанові від 11 липня 1940 р. згадувалося, що С. Бондаренко подав скаргу на ім'я прокурора Сумської області, в якій просив переглянути його справу на підставі того, що слідство велося невірними методами і він змушений був підписати протокол під тиском. В СВУ він не брав жодної участі й антирадянською агітацією ніколи не займався. В обох випадках рішення трійки залишили в силах. Про його подальшу долю нічого невідомо. Реабілітований С. Бондаренко був прокуратурою Сумської області в грудні 1989 р.².

Біографія Георгія Григоровича Сарайлова на матеріалах особової справи була опублікована у статті В. Крижанівського. Як видно з цього дослідження, Г. Сарайлов народився 1898 р. в с. Улаклах тодішнього Маріупольського повіту Катеринославської губернії. В 1913 р. він вступив до Томаківської вчительської

¹ ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 253, арк. 76зв., 77, 78, 79, 80, 81.

² Там само, арк. 88, 90, 91.

школи, а в 1915 р. переведений у Маріупольську учительську семінарію, яку закінчив 1916 р. Після цього вступив до Катеринославського інституту, але через півтора місяці був відрахований. Працював в управлінні Катеринославських залізничних доріг. У листопаді 1917 р. вступив до лав Червоної гвардії, брав участь у боях із гайдамаками (26–29 грудня 1917 р.), а в наступному 1918 р. відступив під натиском німецько-австрійських військ. У 1918 р. у складі Таманської дивізії Сорокіна брав участь у боротьбі з Корніловим на Дону, із загоном А. Шкуро з чехословаками на Самарській ділянці фронту. У жовтні 1918 р. був поранений та лікувався в Москві, Серпухові. Після одужання 1 лютого 1919 р. прибув до Катеринослава. Працював у Революційній раді Катеринослава, в системі ЧК Катеринославської залізниці. У травні 1919 р. був мобілізований та направлений у частини Махна. Перебував у лавах Червоної армії (до січня 1921 р. на посаді воєнкома полка бригади та начальника політвідділення). Після демобілізації протягом 9 місяців був секретарем парткому Соляницького району Бахмутської округи. У жовтні 1921 – травні 1922 р. – завідувачем політсобезом, а з травня 1923 р. – завідувачем окрнаросвіти та одночасно членом Президії Виконкому. Від 20 квітня 1928 р. працював директором Ерастівського сільськогосподарського технікуму (Дніпропетровська область)¹.

Перебуваючи на посаді директора Всесоюзного науково-дослідного інституту конопель в м. Глухові, Г. Сарайлов був виключений з лав партії 23 січня 1935 р. за невиконання протягом кількох місяців постанови комісії бюро Глухівського РПК щодо звільнення низки педагогів із числа *«класово-ворожих елементів»*. А після їх звільнення він видав їм позитивні характеристики. Ці дії були кваліфіковані як троцькізм і дворушництво, що стало причиною його звільнення з навчального закладу і арешту 14 лютого 1935 р.². Постанова про порушення кримінальної справи проти Г. Сарайлова і проведення слідства датовані 14 лютого 1935 р., а постанову про пред'явлення обвинувачення за ст. 54-11 КК УРСР йому винесли за тиждень до цього, 7 лютого 1935 р. У цьому обвинуваченні стверджувалося, що він *«впродовж ряду років був троцькістом-дворушником, був пов'язаний з рядом троцькістів, котрі проводили підпільну контрреволюційну роботу і сам брав участь у проведенні троцькістської контрреволюційної діяльності»*³. На цей факт звернули увагу під час додаткового розслідування у другій половині 1950-х рр. Під час обшуку в його квартирі слідчі НКВС виявили декілька книг за редакцією Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва та інших, що було кваліфіковано як підтвердження його троцькістської діяльності. Вони були залишені в обласному управлінні НКВС м. Чернігова. Їх передбачало-

¹ Крижанівський, 138.

² ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 817, арк. 10.

³ Там само, арк. 128.

ся знищити¹. Особливою нарадою при НКВС СРСР 20 жовтня 1935 р. за контрреволюційну діяльність Г. Сарайлов був ув'язнений до 3 років таборів. Трійкою при управлінні НКВС по Архангельській обл. 21 грудня 1937 р. за контрреволюційну троцькістську діяльність засуджений до ВМП. Розстріляний 1 березня 1938 р. у Архангельську. На момент арешту в нього була сім'я у складі дружини Дори Ісааківни і двох дітей².

У кримінальній справі Г. Сарайлова містяться протоколи допиту обвинуваченого від 15 і 16 лютого, 7 березня, 28 березня, 10 травня 1935 р., а також протокол очної ставки між Г. Сарайловим і К. Вакуленком (також був репресований за цією справою) від 11 травня 1935 р. У межах цього дослідження основний інтерес становить протокол допиту обвинуваченого Г. Сарайлова від 15 лютого 1935 р., тобто на другий день після його арешту. Відповідно до протоколу, допит був проведений помічником начальника СПО УГБ Чернігівського облуправління НКВС Шепетіним. Обвинувачений Г. Сарайлов визнав себе винним у тому, що в 1928–1930 рр. сумнівався в правильності політики партії. Передусім він вважав темпи колективізації занадто високими і сперечався щодо тез комісії Я. Яковлева (з грудня 1929 р. нарком землеробства СРСР), яка розробляла план колективізації. Результатом роботи комісії Яковлева стала постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», яка, з одного боку, істотно скорочувала термін колективізації для зернових районів, а з іншого боку, – формулювала основні положення політики ліквідації куркульства як класу. Сталінське керівництво прийняло рішення завершити колективізацію в степових районах України до осені 1931 р., а в лівобережних округах – до весни 1932 р. Ідейний комуніст Г. Сарайлов мав змогу на власному досвіді спостерігати наслідки такого рішення. В його свідченнях згадується переродження на місцях в Артемівському окрузі. Також він повідомив про осіб, знайомих йому в Артемівському окрузі, котрі були налаштовані проти партії і були троцькістами – Дувенбаума, Бориса Антоновича Лустенка і Ханзона (останні двоє далі працювали в Харкові)³. Із зазначених осіб вдалося знайти згадку лише про Бориса Антоновича Лустенка, який народився 1896 р. в м. Хабаровську Хабаровського краю Росії. Він був мобілізований Троїцьким військкоматом Ворошиловградської (нині Луганської) області УРСР і зник безвісти в серпні 1943 р.⁴

Варто зазначити, що відповідно до довідки у справі М. Балишева, «троцькісти Гусев і Арсірій», колишні наукові робітники інституту конопель, у 1936 р.

---

¹ Там само, арк. 10.

² ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 817, арк. 10.

³ ДАСО, ф. р-7641, оп. 1, спр. 817, арк. 22, 23, 24.

⁴ Память народа. URL: <https://pamyat-naroda.ru/>

із м. Глухова виїхали і матеріали про них були виділені для розшуку¹. В автобіографії Андрій Тимофійович Арсірій пише, що народився 7 вересня 1906 р. в с. Баришівці колишньої Полтавської губернії. У дореволюційний час його батько працював агрономом на Харківщині, Поділлі, Київщині та Херсонщині. А. Арсірій у 1915 р. почав навчатися в Київській гімназії, а потім у Київському міському училищі, яке за браком коштів залишив у 1919 р. Після закінчення семирічки в 1920–1923 рр. навчався в Ново-Українській агрошколі, а після її закінчення вступив у Зінов'євський агротехнікум. Після його закриття в 1924 р. А. Арсірій був переведений в Єрастівський агротехнікум на Криворіжжі. Закінчив технікум у 1926 р., залишився лаборантом, пропрацювавши на цій посаді наступні півтора року. У лютому 1928 р. Окружним комітетом ЛКСМУ був відкликаний на роботу в ОКК – РСІ інспектором, але вже в жовтні того самого року він був призначений на посаду завідувача агркультурною Мігійського сільськогосподарського технікуму, де працював на момент написання автобіографії². Відомо, що в червні 1931 р. при радгоспі «Зоря комунізму» у м. П'ятихатках (Дніпропетровська область) була відкрита школа для спеціалістів, де агроном Андрій Тимофійович Арсірій працював педагогом і заступником завідувача навчальної частини³. Отже, А. Арсірій та Г. Сарайлов деякий час працювали в Єрастівському агротехнікумі, і можна припустити, що вони були знайомі задовго до роботи в Глухові. Точно не відомо, коли А. Арсірій переїхав до м. Глухова, але вдалося встановити, що на момент арешту 4 листопада 1936 р. він проживав у м. Фатежі Курської області, працював старшим агрономом МТС. 20 серпня 1937 р. він був розстріляний⁴.

Зіновій Андрійович Лісович народився 15 листопада 1904 р. в с. Грабовичах Львівського уїзду. На момент арешту 9 листопада 1937 р. проживав в м. Сумах, вул. Кірова, буд. 31, кв. 3, працював у школі № 7. У складі сім'ї була дружина Євгенія Яроцька – вчителька 19 школи і син Валерій (6 місяців)⁵. У справі містяться два протоколи обвинуваченого від 15 листопада і 27 листопада 1937 р. і обвинувальний вирок, за яким З. Лісович був засуджений до розстрілу. Жодних свідків співробітники НКВС не викликали⁶.

Враховуючи, що обвинувачення повністю ґрунтувалося на власному зізнанні обвинуваченого, треба більш детально ознайомитися з протоколами допиту обвинувачуваного. Так, відповідно до першого протоколу від 15 листопада

---

¹ ДАСО, ф. Р-7641, оп. 2, спр. 333, арк. 56.

² ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 154, арк. 6.

³ *П'ятихатщина – наш рідний край* (2008). П'ятихатки, 344.

⁴ Открытый список. URL: [https://ru.openlist.wiki/Арсирий_Андрей_Тимофеевич_\(1906\)](https://ru.openlist.wiki/Арсирий_Андрей_Тимофеевич_(1906))

⁵ ДАСО, ф. р-7641, оп. 4, спр. 951, арк. 4, 4зв.

⁶ Там само, арк. 24, 25.

1937 р., до прибуття в СРСР З. Лісович проживав у с. Грибовичах Львівського повіту (на час допиту – Польща), звідки був родом. У 1914 р. він вступив до Львівської гімназії. У 1920 р. з гімназії він був відрахований за участь в організації зустрічі частин Червоної армії, які в той час підходили до Львова, і невдовзі був заарештований жандармерією, просидівши в ув'язненні півтора місяці. Після виходу з ув'язнення до гімназії він уже не повернувся, оскільки померли батько й мати, а тому йому довелося разом із двома сестрами вести сільське господарство. Цим він займався до 1923 р. У 1923 р. він знову був заарештований жандармерією за виступ на сільському сході проти польської влади, яка проводила збір грошей потерпілим від землетрусу в Японії. У в'язниці він просидів три місяці: з 5 липня до 6 вересня 1923 р. Через кілька днів після його виходу з в'язниці (20 вересня), до нього в с. Грибовичі прийшов дядько (брат його матері – Василь Степанович Качур – робітник львівського заводу) і в процесі бесіди заявив: *«бачиш, яке життя і науку дають нам і нашим дітям польські пани, я постараюся зробити так, через своїх товаришів, що ти можеш стати людиною, але тільки в СРСР»*. Отже, дядько подав З. Лісовичу ініціативу для втечі в СРСР, з чим він і погодився. Під час наступних зустрічей дядько також давав йому поради про те, як краще перетнути кордон. Як наслідок, 29 грудня 1929 р. З. Лісович сів у Львові на потяг і доїхав до м. Чорткова, де зійшов і рушив пішки через село у напрямку до кордону. У ніч із 2 на 3 січня 1924 р. він прийшов у прикордонне село і постукав у крайню хату. У селянина, який вийшов із хати, З. Лісович попросив переночувати. Цей селянин впустив його, а в процесі розмови з ним за горілку і 50 польських марок погодився показати йому місце, де краще перейти по льоду на протилежний берег річки Збруч, де одразу ж було розташоване село, назва якого не зафіксувалась. Перейшовши кордон, З. Лісович відразу ж прийшов до місцевої комендатури і заявив про нелегальний перетин кордону. Через день його відправили в м. Сатанів у прикордонну заставу № 3, де він був допитаний, а після цього відвезли у м. Проскурів. Там після ще одного допиту йому дали 20 крб грошей і запропонували їхати самому до Харкова. Після цього він відправився в ЦК КП(б)У, звідки його направили в розпорядження ЦК МОПР (із рос. «международная организация помощи революции») там же в Харкові, де в будинку політемігрантів він прожив два місяці. Після цього завідувач будинку політемігрантів на прізвище Василенко відправив його в м. Артемівськ (сучасна Донецька область) у розпорядження відділу народної освіти, де З. А. Лісович був призначений на посаду вчителя школи-семирічки станції Ступки, де пропрацював із квітня 1924 до 1928 рр. А в 1928 р. через ЦК МОПР він вступив в Одеський інститут профпросвіти, який закінчив у 1932 р. Після закінчення інституту він був направлений у розпорядження Донецького обласного відділу народної освіти, де отримав призначення інспекто-

ром районного ВНО в Рубежанському районі і завідувачем відділу підвищення кваліфікації педагогів. Там З. Лісович пропрацював до 1935 р., а потім переїхав у м. Лисичанськ, де працював завідувачем навчальної частини школи № 1. Пропрацювавши там рік, він був переведений у м. Сталіно (Донецьк) інспектором обласного ВНО, але на цій посаді не погодився працювати через відсутність квартири і влаштувався вчителем в школі № 21 у м. Сталіні. У зв'язку з хворобою дружини З. Лісович отримав дозвіл на виїзд із м. Сталіна на початку 1937–1938 навчального року і перебрався у м. Суми, оскільки батьки його дружини проживали поблизу, а дружина закінчила Сумський педінститут¹.

Далі обвинувачений З. Лісович показав, що на посаду інспектора Донецького обласного ВНО він був запрошений помічником завідувача обласного ВНО Агуповим за рекомендацією начальника відділу школи Ковтуна. У с. Насвітевичі (сучасна Луганська область) проживала його перша дружина Зоя Василівна Нечаєва, котрій він платив аліменти за дитину. Друга дружина Єроцька Євгенія Павлівна, з якою він одружився в м. Лисичанську, походила з сім'ї службовця – рахівника Сільпо. Слідчий вимагав від обвинуваченого З. Лісовича визнати, що, проживаючи на території СРСР, він нібито проводив шпигунську роботу. Такі обвинувачення З. Лісович категорично відкинув².

Відповідно до протоколу допиту обвинуваченого від 27 листопада 1937 р., З. Лісович визнав себе учасником націоналістичної організації УВО і за її завданням проводив в СРСР шпигунську роботу. У 1923 р. він був завербований для шпигунської роботи в м. Львові своїм колишнім знайомим Володимиром Розенбергом, який доручив йому після прибуття в СРСР знайти Василя Степановича Музичку. У 1927 р. З. Лісович зустрів В. Музичку в Одеському інституті професійної освіти і сказав йому пароль («через дорогу»), який йому сказав В. Розенберг. Натомість В. Музичка розповів йому про завдання націоналістичної організації «УВО», що полягали у впровадженні української мови і одночасно у витісненні російської з метою розвивати національну ворожнечу щодо росіян. Тоді ж В. Музичка сказав, що він, як професор з української літератури, цю роботу вже проводить і познайомив З. Лісовича з викладачем інституту народного господарства. У 1933 р., після випуску З. Лісовича, В. Музичка нібито дав йому завдання, щоб він, працюючи в школах, виховував дітей у націоналістичному дусі з метою викликати ворожнечу до росіян. Із 1933 р., працюючи в м. Сталіні, З. Лісович нібито намагався прививати українізацію і в такий спосіб розпалювати національну ворожнечу, а також поширював контрреволюційну літературу.

---

¹ ДАСО, ф. р-7641, оп. 4, спр. 951, арк. 7.

² Там само, арк. 8.

Впродовж 1933 р. З. Лісович нібито передав В. Музичку інформацію про кількість українських та російських шкіл в м. Сталіні, а також скільки українських дітей навчалося в російських школах. Однак після того, як у 1933 р. В. Музичка був заарештований, зв'язок із ним повністю припинився. У 1934 р. З. Лісович познайомився зі вчителькою Вікторією Степанівною Тененбаум, котра прибула легально з Польщі в 1932 р., а також із її знайомим німцем – вчителем німецької мови Віктором Говбергом. Із останнім З. Лісович зблизився і неодноразово мав із ним приватні розмови, в яких В. Говберг вихваляв Німеччину. В одній із таких розмов В. Говберг нібито попросив З. Лісовича, щоб він надавав йому дані про стан заводів у Рубежанському районі, де З. Лісович у той час працював вчителем. В. Говберг пояснив, що такі дані йому потрібні для одного журналу, який випускався в Німеччині. З. Лісович пояснив, що не зможе здобути таких даних. І тоді В. Говберг запропонував збирати дані про нові потужності, кількість і якість продукції серед робочих. Після цього З. Лісович передав В. Говбергу дані про стані хімічної промисловості району. В. Говберг жив у той час у м. Сталіні, де працював у школі та місцевій бібліотеці, але в 1936 р. кудись виїхав (за словами В. Тененбаума – в Москву на якусь роботу)¹.

У списках студентів мовно-літературного факультету Сумського пединституту згадується Івга Павлівна Ярецька, 1911 р. н., уродженка м. Ленінграда, котра прибула в навчальний заклад із с. Ракітного Центрально-Чорноземної області (нині Белгородської) Росії². Але немає документальних підтверджень, що це дружина З. Лісовича.

Отже, наявні архівно-кримінальні справи дають змогу простежити діяльність репресованих педагогів у політичних кампаніях початку 1930-х рр. та їхні політичні настрої. Аналіз протоколів допитів обвинувачень вказує на шаблонність і часто цілковиту абсурдність звинувачень. Також у наявних справах містяться відомості про неправильні методи ведення слідства. Особові та архівно-кримінальні справи взаємодоповнюють наявні біографічні відомості, через що можуть бути використані для подальшої науково-пошукової роботи і для спеціальних генеалогічних досліджень.

References

- Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State Archives of Sumy Oblast] [in Ukrainian].
Elektronnyi resurs. Retrieved from <https://lists.memo.ru/d20/f411.htm> [in Russian].
Kedrov, S. (1938, 29 travnia). Na ispytakh v 5 shkoli [On exams in the 5th school]. *Bilshovytska zbroia*, 121 [in Ukrainian].

---

¹ ДАСО, ф. р-7641, оп. 4, спр. 951, арк. 16, 17, 18.

² Там само, ф. р-2817, оп. 1, спр. 270, арк. 441.

Kryzhanivskiy, V. M. (2018). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenko, 1924–1941 rr. [Materials for the Biographical Dictionary «Scientific and Pedagogical Workers of Hlukhiv National Pedagogical University named after O. Dovzhenko, 1924–1941»]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 6, 112–147 [in Ukrainian].

Likholobova, Z. (2007). «Velykyi teror» 1937–1938 rokiv u Donbasi: vtraty inteli-hentsii [«Great Terror» of 1937–1938 in Donbas: Losses of the Intelligentsia]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 16, 466–480 [in Ukrainian].

Marochko, V. & Khillih, H. (2003). *Represovani pedahohy Ukrainy: zhertvy politych-noho teroru (1929–1941)* [Repressed teachers of Ukraine: victims of political terror (1929–1941)]. Kyiv: Nauk. Svit [in Ukrainian].

Otkrytyj spisok [Open List]. Retrieved from [https://ru.openlist.wiki/Арсирій_Андрей_Тимофеевич_\(1906\)](https://ru.openlist.wiki/Арсирій_Андрей_Тимофеевич_(1906)) [in Russian].

Pamiat Naroda [Memory of the people]. Retrieved from <https://pamyat-naroda.ru/> [in Russian].

Pidnesty yakist navchannia [Improve the quality of education] (1934, 23 travnia). *Bilshovytska zbroia*, 117 [in Ukrainian].

Podkur, R. Yu. (2016). «Velykyi teror» 1937–1938 rr. na Donbasi [«Great Terror» of 1937–1938 in Donbas]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

P'iatykhatschyna – nash ridnyi krai [Pyatikhatsky district is our native land] (2008). P'iatykhatsky [in Ukrainian].

Reabilitovani istoriieiu. Donetska obl. (2005). [Rehabilitated by History. Donetsk region]. Kn. 2. Donetsk: KP «Rehion» [in Ukrainian].

Reabilitovani istoriieiu. Donetska obl. (2008). [Rehabilitated by History. Donetsk region]. Kn. 5. Donetsk: Vydavnytstvo KP «Rehion» – SPD «Blidnov» [in Ukrainian].

Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast [Rehabilitated by history. Sumy region] (2015). Kn. 3, 1. Sumy: Redaktsiino-vydavnycha hrupa [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine] [in Ukrainian].